

ПЕДАГОГИКА

УДК 37

DOI: 10.52754/16947452_2022_4_191

**БАШТАЛГЫЧ КЛАССТЫН ОКУУЧУЛАРЫНЫН КЕБИН
БАЙЫТУУ МЕТОДДОРУ***Укуева Бушарипа Кожояровна, п.и.д, профессор
ukieva1949@mail.ru**Ош мамлекеттик университети
Ош, Кыргызстан*

***Аннотация.** Башталгыч мектеп – бул билим берүүнүн пайдубалы түптөлгөн мезгил, ошондуктан, бул мезгилде окуучулар келечекте бүткүл окуу процесси курула турган бекем билим базасын алышы керек. Азыркы учурда илим бир топ алдыга кадам ишилтеп, ошону менен улам жаңы терминдер жана сөздөр көбөйүп жаткан кезде окуучулардын сөз байлыгын толуктоого өзгөчө көңүл бурууну талап кылат. Мектеп окуучулары үчүн ар түрдүү предметтер боюнча окууда кепти өнүктүрүүгө жана байытууга өзгөчө көңүл буруу зарыл экенин эске алып. Автор макалада башталгыч класстын окуучуларынын сөз байлыгын толуктоого багытталган негизги ыкмаларын жана жолдорун карайт.*

***Ачкыч сөздөр:** компетенттүүлүк, методдор, грамматика, система, көнүгүү, өнүктүрүү. булактар, текст, кеп, теория*

**МЕТОДЫ ОБОГАЩЕНИЯ РЕЧИ ШКОЛЬНИКОВ НАЧАЛЬНЫХ
КЛАССОВ***Укуева Бушарипа Кожояровна, д.п.н., профессор
ukieva1949@mail.ru**Ошский государственный университет
Ош, Кыргызстан*

***Аннотация.** Начальная школа – это тот период, который закладывает начальный фундамент образования, поэтому в этот период учащимся младших классов необходимо упрочнить базу знаний, на которой в дальнейшем будет строиться весь последующий учебный процесс. Сегодня наука шагнула далеко вперед, и по мере увеличения новых терминов и слов необходимо уделить особое внимание к каждодневному пополнению словарного запаса учащихся школ. Есть необходимость школьникам уделять особое внимание развитию и обогащению речи при изучении разных предметов. Автор в статье рассматривает основные методы и способы пополнения словарного запаса учащихся начальных классов.*

***Ключевые слова:** компетенция, методика, грамматика, система, упражнение, развитие. источники, текст, речь, теория.*

**METHODS FOR ENRICHING SPEECH OF PRIMARY SCHOOL
STUDENTS**

*Ukueva Busharipa Kozhoyarovna –
doctor of pedagogical sciences, professor
ukueva1949@mail.ru
Osh State University
Osh, Kyrgyzstan*

Abstract. *Elementary school is the period that lays the initial foundation of education, therefore, during this period, elementary school students need to strengthen the knowledge base, on which the entire subsequent educational process will be built in the future. Today, science has stepped far forward, and as new terms and words increase, it is necessary to pay special attention to the daily replenishment of the vocabulary of school students. There is a need for schoolchildren to pay special attention to the development and enrichment of speech in the study of various subjects. The author in the article considers the main methods and means of replenishing the vocabulary of primary school students.*

Keywords: *competence, methods, grammar, system, exercise, development. sources, text, speech, theory*

Киришүү. Башталгыч класстарда сүйлөө ишмердигин калыптандыруунун методикасы - башталгыч класста окутуу методикасынын эң негизги бөлүмдөрүнүн бири болуп эсептелинет. Бул бөлүмдө сүйлөө ишмердигин үйрөтүүнүн ыкмалары, методдору, милдет, максаттары жана мааниси аныкталат. Негизинен илимдин бул тармагы лингвистика, педагогика жана психология илимдери менен тыгыз байланышкан, анткени окутуу жана тарбиялоо иши дайыма эриш - аркак жүргүзүлөрү маалым. Бүгүнкү күндө заман талабына ылайык, мамлекетибиздин орто мектептеринде, анын ичинде башталгыч класстарда окутуу илиминин алдында эң маанилүү милдеттер коюлуп жатат. Алардын негизгилери, окуучулардын ой жүгүртүүсүн, ойлонуу логикасын, билим алуу активдүүлүгүн калыптандыруу, окутуунун жаңы ыкмаларын, жолдорун иштеп чыгуу, сабак өтүүнүн илимий жана методикалык деңгээлин жогорулатуу сыяктуу негизги милдеттер турат.

Материалды изилдөө методдору. Бул милдеттерди ишке ашырууда башталгыч класстарда окутуунун мазмунун, методдорун, окутуунун каражаттарын азыркы талаптарга ылайык иштеп чыгуу зарылдыгы келип чыгат. Мектептин кенже класстарынын окуучуларын окутууда тилдин грамматикасына негизги басым жасалбай, анын практикалык жагына: окуучуларды адабий тилдин нормасында туура, сабаттуу жазууга жана көркөм, мазмундуу сүйлөөгө үйрөтүү, кебинин бай жана ырааттуу болуусуна жетишүү негизги маселе болуп эсептелет.

Балдарды окутуунун методикасына байланыштуу кепке көңүл буруу алгачкы китептерден, иликтөөлөрдөн, методикалык эмгектерден тамыр алган. Ишенаалы Арабаев алгачкы «Алиппенин» автору катары окуучулардын кебин өстүрүүгө өзгөчө көңүл буруп, буга карата атайын тапшырмаларды киргизген. Ал эми Касым Тыныстанов окуучулардын сөзүн өстүрүү үчүн кыргыз тили сабагында текст менен иштөөгө зор маани берип, өзүнүн бардык окуу китептеринде көптөгөн этнопедагогикалык мазмундагы көркөм тексттерди, элдик макал-лакаптарды кеңири пайдаланууну сунуштап киргизген.

Жыйынтыктар жана талкуулар. Кыргыз Республикасынын орто мектептеринде предметтик билим берүүнүн мамлекеттик стандарттарында белгиленгендей: «Тилдин теориялык курсун окутуу аркылуу окуучулардын кебин өстүрүү, ошондой эле аларды сабаттуу, маданияттуу кеп адебине ээ кылууда тилдин фонетикалык, лексикалык, морфологиялык, синтаксистик, фразеологиялык, пунктуациялык бардык каражаттарын пайдалануу менен адабий тилде ээн-эркин баяндама, дилбаян, эссе, тезис, макала, жана башкаларды жаза алууга машыктыруу зарыл» [1].

Орус тилин окутуу методикасын изилдеген окумуштуулар А.В. Текучев, Т.А. Ладыженская, В.Ч. Капинос, Е.Ч. Никитина, Ф. Буслаев, Н.Н. Сергеева, М.С. Соловейчик, ж.б. сөз өстүрүү иштеринин жол- жоболорун иштеп чыгышып, иш-аракеттин бул түрлөрүн грамматиканы окутуунун ажырагыс бир бөлүгү катары карашкан.

Башталгыч класстарда эне тилин окутуу маселеси окумуштуу методисттер Амонашвили Ш.А., Антонова Л.Т., Ладыженская Т.А., Лысенкова С.А., Рамзаева Т.А., Соловейчик М.С., ж.б. кеп өстүрүү маселелери Выгодский А.С., Голуб И.Б., Ладыженская Т.А., Леонтьев А.А., Львов М.Р., Ильин Е.И., Капинос В.И., Ключев Е.В., Новоторцева Н.В., Пустовалов П.С., Тихеева Е.И., Торопцев М.С.; тексттин теориясы жана текст менен иштөө Величко Л.И., Гальперин И., Зарубина Н.Д., Одинцов Н.В., Шанский Н.М., ж.б. эмгектеринде изилденген.

Кыргыз тилинин теориясы жана аны окутуу методикасы боюнча эмгектерди Абдувалиев И., Аширбаев Т., Акматов Т., Акматов Б., Биялиев А., Биялиев К.А., Добаев К., Жапаров А., Иманалиев С., Иманов А., Мукамбетова А., Сартбаев К.К., Осмонкулов А., Үсөналиев С., Чыманов Ж., ж.б., кеп өстүрүү жана байланыштуу кеп боюнча- Давлетов С., Мусаева В., Рысбаев С., Тагаева З., Садабаев А., Эшиев М., ж.б. окумуштуулар эмгектерин жаратышкан.

Көркөм, мазмундуу, талапка жооп берерлик жана стилистикалык жактан туура кепти калыптандыруу башталгыч класстын мугалимдеринин эң негизги милдеттеринен болуп саналат. Окуучулардын кебин өстүрүү маселеси башталгыч билим берүүнүн бирден-бир орчундуу маселелеринен экендиги талашсыз. Анткени башталгыч класстын окуучуларынын жаш өзгөчөлүгүнө ылайык берилген маалыматтарды тез кабыл алуусу алардын кебинин байышына жана калыптанышына ыңгайлуу шарттарды түзөт.

Окуучулардын кеби мазмундуу жана уккулуктуу болууга тийиш. Ойлоо жана кеп бири - бири менен өтө тыгыз байланышта экендиги белгилүү. Ошондуктан окуучулардын ойлоосу, логикалык ой жүгүртүүсү жогору болуусу зарыл. Окуучулар кебин туура түзүүгө тийиш. Тагыраак айтканда, окуучу кебинде колдонгон сөздүк запасы адабий тилдин нормасында болуу менен ал сөздөрдүн сүйлөмдөгү ордун туура жайгаштырып, туура байланыштыруу керек. Кепти туура курууга окуучуларды жетиштирүү грамматиканы окутууга жана аны үйрөтүүгө байланыштуу экендиги белгилүү. Өзгөчө грамматикалык материалдарды окутууда кепти туура түзүүгө зор мүмкүнчүлүк ачылат.

Мектеп окуучулардын кеби так болууга тийиш. Окуучу өзүнүн кебин так түзүү үчүн анын сөздүгү бай болуусу зарыл, ошондо гана ал өз кебинде пайдалануучу сөздөрдү туура тандоого мүмкүнчүлүгү бар болот. Өзгөчө синоним, антоним сөздөрдү, фразеологизмдерди колдонууга үйрөтүү жана жетиштирүү зарыл. Окуучулардын кеби ачык, даана болуусу талап кылынат. Өз оюн түшүндүрүүгө зарыл болгон гана сөздөрдү пайдаланып, орунсуз сөздөрдөн, мисалы, *анан, андан кийин, боло турган болчу болсо*, ж.б. кайталап айтуудан кебин тазалоо керек.

Окумуштуу Б.С. Чокошева өзүнүн доктордук диссертациясынада: «мугалим окуучулардын кеби таза болуусун талап кылуусу керек. Адабий тилдин нормасына туура келбеген диалектилик сөздөрдүн, жергиликтүү говорлордон таза болуусу керек, себеби алар кептин адабий тилде таза болуусуна кедергисин тийгизет» - деп белгилейт [2].

Окуучулардын кеби манызы боюнча бири-бирине байланыштуу болуусу зарыл. Кеп сөзсүз ырааттуулукта болушу кептин маданияттуулугун камсыз кылат. Бирок мындай көндүмгө дароо эле жетиштирүү мүмкүн эмес. Мугалим тарабынан грамматикалык көнүгүү - машыгуу жана текстке изилдөө жүргүзүү иштерин ырааттуу түрдө жүргүзгөндө гана кептин ырааттуулугуна жетише алат.

Мугалим оозеки кепти калыптандырууда: сөздөрдү даана, сүйлөмдөрдү так, угуза айтуу, кепти баяндоодо сүйлөмдөрдүн айтылыш максатына карай

интонацияны колдоно билүү жагына өзгөчө көңүл буруусу эффективдүү жыйынтык болоорун эске алуусу зарыл.

Башталгыч класстардын окуучуларынын кебин байытууда мугалим төмөнкүлөрдү эсинен чыгарбоого милдеттүү:

1. Ой менен кеп ажырагыс ар дайым ажырагыс байланышта болгондуктан, мугалим окуучулардын ойлоосун өстүрүү иштеринин ар түрдүүлүгүн камсыз кылуусу керек, аларды ылайыгына жараша пайдаланып, окуучуларды ойлондурууга түрткү болгон суроо тапшырмаларды, проблемалык кырдаалдарды түзүүгө, текстке байланыштуу изилдөөлөрдү жүргүзүүгө, грамматикалык материалдарды өздөштүрүү үчүн эрежелерди даяр түрүндө бербестен, аны окуучулардын өздөрүнө чыгартып, грамматикалык талдоолорду ырааттуу жүргүзүүгө болгон күч аракетин жумшоосу зарыл.

2. Окуучулардын кебинин өсүшү алардын сөздүк запасынын өсүшүнө жараша экендиги талашсыз. Кээ бир учурларда окуучулар өз оюн ырааттуу жана мазмундуу айтып берүүгө анын сөз байлыгы жетишпей калат. Ошондуктан, окуучулардын сөздүк запасын байытууда, оозеки жана жазуу кебин өстүрүүдө эне тилин текстке байланыштуу окутуунун мааниси зор. Анткени, тексттеги сөздөрдүн маанисин чечмелөө, сөз үйрөнүү, сөздүк жумуштарын жүргүзүү иш - аракеттери бул маселерди чечүүгө өбөлгө түзөт.

Окуучулардын кебин өстүрүүдө ийгиликке жетишүүгө шарт түзгөн жалпы талаптар төмөнкүдөй:

1. Сабактын бардык этаптарында окуучуларга үлгү болуучу адабий кептин болушу зарыл – ал негизинен мугалимдин өзүнүн кеби болуп саналат. Ушул үлгүнүн негизинде окуучулардын кебинин тактыгы жана көркөмдүгү калыптанат.

2. Мугалим кандай гана көнүгүүнү аткарууда болбосун ар бир окуучунун кебине көз салуусу керек: алардын кеби адабий тилдин нормасына ылайык, мазмундуу болуусун талап кылуу керек. Эгерде бул талап системалуу, ар бир сабакта күнүмдүк талапка айланса, окуучулардын кебинин өсүшү үчүн оң таасирин тийгизет жана окуучулардын кебин байытуу негизделет.

3. Сабакта окуучулар жазуу иши менен гана чектелбестен, оозеки да иштөөсү зарыл экендигин мугалим унутпашы керек. Мугалимдин суроосуна жооп берүү (аңгеме методу) гана өкүм сүрбөстөн, ар түрдүү ыкмалар колдонулушу керек (белгилүү бир план боюнча сүйлөп берүү, өз оюн айтуу, монологиялык кеп, ж.б. у.с.)

4. Ар бир окуучунун сөзү мугалим тарабынан көзөмөлдөнүп анын тууралыгына жараша бааланууга тийиш, себеби окуучу өзүнүн катасын байкабайт. Андыктан, мугалим түзүлгөн сүйлөмдүн грамматикалык конструкциясын, логикалык байланышын, сөздүн туура тандалып алынышын контролдоо керек.

5. Сабактагы ар бир өтүлүүчү тема кеп өстүрүү менен коштолуп турууга тийиш. Мисалы: Фонетика, орфография, орфоэпия, жана сөз өстүрүү. Лексика, фразеология жана сөз өстүрүү. Морфология жана сөз өстүрүү. Синтаксис, пунктуация жана сөз өстүрүү. Байланыштуу кеп. Белгиленип тургандай, тилдин ар бир бөлүмүн өздөштүрүү сөз өстүрүү жумуштары менен айкалыштырылып жүргүзүлөт. Фонетикалык, лексикалык, морфологиялык, синтаксистик, орфографиялык материалдарды тексттин жардамы менен үйрөнүүдө окуучулар тексттин мазмунун түшүнүү, талдоо, ал боюнча суроо - тапшырмаларды аткаруунун негизинде грамматикалык эрежелерди өздөштүрөт, жаңы сөздөрдү үйрөнөт, аларды өзүнүн оозеки жана жазуу кебинде пайдаланат.

Бул ыкмалар өз учурунда мектеп окуучуларынын таанып - билүүчүлүк, коммуникативдик компетенцияларын калыптандырат, ойлоосун, сөз байлыгын, чыгармачылыгын өнүктүрөт жана калыптандырат. Баяндаманы жана дил баяндарды жаздырууда план түзүү, таяныч сөздөр менен иштөө жана сүрөттөрдүн жардамы менен баяндама түзүүдө, ошондой эле угуу тексттеринин негизинде баяндама жазуу сыяктуу иш - аракеттер аркылуу окуучулардын байланыштуу кеби өсөт.

Кыргыз Республикасынын мектептеринде предметтик билим берүүнүн мамлекеттик стандарттарында белгиленгендей: “Тилдин теориялык курсун окутуу аркылуу окуучулардын кебин өстүрүү мүмкүн, ошондой эле аларды сабаттуу, маданияттуу кеп адебине ээ кылууда тилдин фонетикалык, лексикалык, морфологиялык, синтаксистик, фразеологиялык, пунктуациялык бардык каражаттарын пайдалануу менен адабий тилде ээн- эркин баяндама, дилбаян, эссе, тезис, макала, жана башкаларды жаза алууга машыктыруу зарыл” [1].

Орус тилинин окутулушу жана кебин байытуу методикасын изилдеген окумуштуулар А.В.Текучев, Т.А. Ладыженская, В.Ч. Капинос, Е.Ч. Никитина, Ф.И. Буслаев, Н.Н. Сергеева, М.С. Соловейчик, ж.б. сөз өстүрүү, жазуу иштерин, анын ичинде баяндама жазуунун жол - жоболорун жана ыкмаларын иштеп чыгышып, иш - аракеттин бул түрлөрүн грамматиканы окутуунун ажырагыс бир бөлүгү катары карашып аныктамаларды берип кетишкен. Баяндама жаздыруу иши жалпы билим берүүчү орто мектептин

башталгыч класстарында кеңири жүргүзүлөт жана жаш окуучулардын кебин байытууга багытталат.

“Изложение өткөрүүнүн методикасы” аттуу эмгегинде окумуштуу-методист А. Садабаев баяндаманын төмөнкүдөй түрлөрүнө аныктама берет: көнүктүрүүчү изложение; сүрөт боюнча изложение; баяндама изложение; кыска изложение; кеңири изложение. Бул эмгекте автор изложениенин ар кандай түрлөрүн, этаптарын, формаларын кандай болорун жана изложение жаздыруунун методикалык ыкмаларын изилдеп аныктама берип өткөн.

Башталгыч класстардын окуучуларынын байланыштуу кебин өстүрүүнү төмөнкү иш - аракеттер менен бирдикте алып барганда гана көздөгөн максат ишке ашарын тажрыйба өзү көрсөттү: окуучулардын байланыштуу кебин өстүрүүдө тил, кеп, текстти биримдикте окутуу; тилдин бөлүмдөрүн бири- бири менен карым- катышта үйрөтүү; байланыштуу кептин мазмундук бөлүктөрүн байланышта кароо.

Башталгыч класстардын программаларында: “Окуучулардын байланыштуу кебин өстүрүү эне тили жана грамматика сабактарында оозеки жана жазуу жүзүндө (дил баян, баяндама түрүндө) жүргүзүлөт. Окугандарын айтып жана текст боюнча сүйлөп берүүсү алардын өз бетинче ойпикирлерин эркин жазып берүүгө жетиштирет. Ал эми дил баян, же баяндама жазуу төмөндөгүдөй үч булакты: окулуучу көркөм чыгарманы, мугалимдин жетекчилиги менен көрсөтүлүүчү сүрөттөрдү жана балдардын турмуштук байкоолорун кучагына алат.

Дилбаяндын же баяндаманын темаларын тандоодо балдардын жашоо-турмушуна, алардын кызыгууларына, жаздырылуучу материалдардын жеткиликтүүлүгүнө, композициялык жана кептик жактан түшүнүктүүлүгүнө өзгөчө көңүл бурулат.” Ошондой эле программада “байланыштуу кепке көнүктүрүү кыргыз тилинин бардык программалык материалдарын үйрөнүүгө байланыштуу жүргүзүлөт”, - деп баса белгиленген [3].

Корутунду. Окуучулардын кебин өстүрүүдө ийгиликке жетишүүгө шарт түзгөн жалпы талаптар төмөнкүдөй:

1. Сабактын бардык этаптарында окуучуларга үлгү болуучу адабий кептин болушу зарыл – ал мугалимдин өзүнүн кеби болуп саналат. Ошол үлгүнүн негизинде окуучулардын кебинин тактыгы жана көркөмдүгү калыптанат.

2. Кандай гана көнүгүүнү аткарууда болбосун мугалим окуучулардын кебине көз салуусу керек: алардын кеби адабий тилдин нормасына ылайык, мазмундуу болуусуна көңүл буруу керек. Эгерде бул талап системалуу,

күнүмдүк талапка айланса, окуучулардын кебинин өсүшү үчүн оң таасирин тийгизет.

3. Сабакта окуучулар жазуу иши менен гана чектелбестен, оозеки да иштөөсү зарыл. Мугалимдин суроосуна жооп берүү (аңгеме методу) гана өкүм сүрбөстөн, ар түрдүү ыкмалар колдонулушу керек (белгилүү бир план боюнча сүйлөп берүү, өз оюн айтуу, монологиялык кеп, ж.б. у.с.)

4. Окуучулардын ар бир сөзү мугалим тарабынан анын тууралыгына жараша бааланууга тийиш. Окуучу өзүнүн катасын байкабайт. Ошондуктан, түзүлгөн сүйлөмдүн грамматикалык конструкциясын, логикалык байланышын, сөздүн туура тандалып алынышын контролдоо керек.

5. Ар бир өтүлүүчү тема кеп өстүрүү менен коштолуп турууга тийиш. Мисалы: Фонетика, орфография, орфоэпия, жана сөз өстүрүү. Лексика, фразеология жана сөз өстүрүү. Морфология жана сөз өстүрүү. Синтаксис, пунктуация жана сөз өстүрүү. Байланыштуу кеп. Көрүнүп тургандай, тилдин ар бир бөлүмүн өздөштүрүү сөз өстүрүү жумуштары менен айкалыштырылып жүргүзүлөт. Фонетикалык, лексикалык, морфологиялык, синтаксистик, орфографиялык материалдарды тексттин жардамы менен үйрөнүүдө окуучулар тексттин мазмунун түшүнүү, талдоо, ал боюнча суроо-тапшырмаларды аткаруунун негизинде грамматикалык эрежелерди өздөштүрөт, жаңы сөздөрдү үйрөнөт, аларды өзүнүн оозеки жана жазуу кебинде пайдаланат.

Адабияттар

1. Кыргыз Республикасынын мектептеринде предметтик билим берүүнүн мамлекеттик стандарттары Бишкек–2007
2. Чокошева Б.С. Башталгыч класстарда кыргыз тилин текстке байланышуу окутуунун технологиясын моделдештируу (доктордук диссертация). Бишкек–2017, 357 –б.
3. Башталгыч класстардын программалары Бишкек-2011, 15- б.
4. Бурмакин В. Ф. , Зельман М. , Фалина I . Н. Чоң жети (В7). Маалыматтык-коммуникациялык-технологиялык компетенттүүлүк: мугалимдерди тестирлөөгө даярдоо боюнча методикалык колдонмо. М . , 2007 . 196 б.
5. Гусинский Е. Н. Компетенттүүлүккө ээ болуу этаптары // Компетенттүүлүктү өнүктүрүү жана баалоо: реферат. отчет conf . Москва, 1996/ ред. IN . ЖАНА . Белопольский, И. Н. Трофимова. М . : АКК психология институту, 1996. 236 с